

A politikai, kulturális és társadalmi ellenállás lehetőségei

A lengyel és a magyar példa

Az 1970–1980-as években a magyar és a lengyel ellenzéki lehetőségek minden szempontból eltérőek voltak. Ennek okai 1956-ig vezethetők vissza. Bolesław Bierut sztálinista lengyel vezető halála, majd a június végi poznańi munkásfelkelés véres leverése után a lengyel pártvezetésben kialakult konfliktusokat és a társadalomban felhalmozódott feszültségeket sikerült békés úton rendezni. 1956. október 19-én a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) Központi Bizottsága plénumán Władysław Gomułka – a szovjetek kezdeti ellenzése után – a lengyel társadalom döntő hányadának támogatása mellett vehette át a hatalmat.

Néhány nappal később, 1956. október 23-án a budapesti egyetemisták a Bem-szoborhoz vonultak. Aznap jelent meg a *Szabad Népb*en Gomułka nagy hatású beszéde, amelyben elítélte a korábbi sztálinista vezetést, és új korszakot hirdetett. A beszéd joggal emlékeztette a magyarokat Nagy Imre 1953-as kormányprogramjára. A felvonuló tömegben feltűntek a lengyel néppel való szolidaritást kifejező feliratok, és többször felharsantak a magyar–lengyel barátságot és szolidaritást éltező rigmusok. „Minden magyar együtt halad, kövessük a lengyel utat!”, „Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat!”, „Függetlenség, szabadság, lengyel–magyar barátság!” – skandálták a fiatalok. A magyar és a lengyel nép közös hőségnek szobra előtt a magyar mellett egyedül a lengyel zászló lengett. Ugy tűnt, hogy a magyar és a lengyel történelem menete közös vágányra került, és a két nép együtt találhat kiutat magának a sztálinizmusból. Budapesten azonban a sztálinisták nem adták át a hatalmat a reformereknek, így az események forradalomba, majd a szovjet csapatok behívása után szabadságharcba torkolltak. A lengyel társadalom döntő többsége egyértelmű szimpátiával figyelte a Kárpát-medencében zajló eseményeket és hatalmas – erőn felüli – társadalmi segítséget nyújtott a magyaroknak.¹ A magyar forradalmat a szovjetek leverték, az új magyar pártvezetés pedig kegyetlen megtorlásba kezdett.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., mitrovits.miklos@btk.mta.hu).

1 A Lengyel Vöröskereszt 1956. november 9-én közzétett adatai szerint a forradalom napjaiban összesen 795 liter vért, 415 liter vérplazmát, 16,5 ezer kilogramm vérhelyettesítő szert, szérumot, gyógyszert és kötszert, valamint egy akkor még előkészületben lévő 24 tonnás, főképpen élelmiszert tartalmazó szállítmányt kapott a magyar lakosság a lengyelektől.

Az 1956. októberi változásokat a lengyelek zöme győzelemként élte meg. Az új vezetés a stabilitás és saját támogatása fenntartása érdekében három jelentős engedmény tételére kényszerült. Egyrészt a katolikus egyház – a korábban fogva tartott Stefan Wyszyński prímás vezetésével – megőrizhette integritását, társadalmi befolyását, és így a későbbiekben a rendszerkritikus erők támaszává vált. Másrészt ténylegesen letettek a magángazdaság erőszakos kollektivizálásának kísérletéről (ugyanakkor elmaradt azok modernizálása is). Végül pedig az oktatásban és a kulturális életben megszűnt a marxizmus-leninizmus kötelező jellege, és a szocialista tábor többi országához képest Lengyelországban nagyfokú kulturális szabadság köszöntött be.²

Ellentétben Lengyelországgal – ahol békés változások voltak, és a hatalom engedményeket tett –, Magyarországon 1956. november 4. után a társadalom a 20. század harmadik vereségét élte át.³ Kádár János hatalomátvétele semmilyen belső társadalmi legitimációval nem rendelkezett, belföldön és külföldön egyaránt a szovjetek bábjának tekintették. A forradalom leverése és a brutális megtorlás után a társadalomnak nem volt semmilyen önvédelmi eszköze. Néhány évvel később – jelentősebb ellenállás nélkül – végrehajtották a mezőgazdaság teljes kollektivizálását. A hatalom szigorúan ellenőrizte az egyházakat, a kulturális életben pedig továbbra is primátust élveztek a hivatalos marxista-leninista dogmák, noha eltértek bizonyos „polgári” irányzatokat is. A hatalom a kemény lépéseket mindig „engedményekkel” párosította, így igyekezett társadalmi elfogadottságát biztosítani és szövetséges csoportokat találni.

Lengyelországban a vezetésnek szüksége volt a katolikus egyházra annak érdekében, hogy a társadalmi forrongást lecsillapítsa, és helyreálljon a rend az országban. Władysław Gomułka ennek érdekében hozatta ki fogságából Stefan Wyszyński prímást, és a „támogatásáért” cserébe jelentős autonómiát adott az egyháznak. Rövid távon a hatalom nyert ugyan, de néhány év múlva kiderült, hogy az egyház a lengyel társadalom és a későbbi ellenzék számára fontos támaszt jelent a rendszerrel szemben vívott küzdelemben. Magyarországon ellenkező irányban haladtak az események. Mindszenty József prímást a forradalom alatt kiszabadították, aki végül a szovjet katonai intervenció napján az Amerikai Egyesült Államok budapesti követségére menekült. Mindszenty ezzel a döntésével végleg kivonta magát a magyar politikai életből, a társadalom pedig „elvesztette” a katolikus egyházat. Mindszenty végeredményben jó szolgálatot tett Kádár Jánosnak e lépésével. Ugyanakkor az is tény, hogy a katolikus egyház a 17. századtól kezdődően már nem játszott olyan fontos társadalomszervező szerepet Magyarországon, mint a lengyel társadalomban, sőt hagyományosan inkább a református egyházat tekintették az ellenállás bástyájának.

Magyarországon a társadalom és a politika viszonyrendszerét a szovjet csapatok jelenléte, a kivégzések, a bebörtönzések és az emigrációba menekült két-

2 Az októberi hatalomváltás utáni egyéves reformperiódus legfrissebb és legalaposabb feldolgozása: Kochanowski, 2017.

3 Előtte 1920 (a trianoni békeszerződés) és 1945 (a második világháború elvesztése) okozott hasonló traumát.

százezer ember határozta meg. A társadalmon úrrá lett a „most már ez van, mostantól kezdve ezzel kell együtt élni” alapérzése, vagyis a magyar társadalom kapitulált.⁴ Ily módon a megvert és megalázott társadalom, illetve a hatalom között a diktatúra által folyamatosan tett engedményekre épülő „kiegyezés” született. E „közmegegyezés” lényege az volt, hogy ameddig az állampolgár nem szól bele a politikába, a hatalom sem kíván beleszólni a magánéletébe, sőt az emberek fokozatos és korlátozott gyarapodását is biztosítja. Másképp fogalmazva: „eredményes és hasznos kényszeregyezés” született. Ennek a depolitizált kispolgárosodásnak a kibontakozását tükrözik az elkövetkező évtizedekben a magyarországi puha kommunista diktatúra olyan közkeletű, népi megnevezései, mint a „gulyáskommunizmus” és a „frizsiderszocializmus”.

Magyarországon a párt 1962-es kongresszusán meghirdetett irányelvek új, a korábbiakhoz képest ideológiamentes viszonyt igyekeztek kialakítani a társadalommal: „aki nincs ellenünk, az velünk van”. Az oktatásban megszüntették a származási osztályhelyzet szerinti („osztályidegen”) hátrányos megkülönböztetést. A mezőgazdasági termelősövetkezetekben – az 1950-es évek kollektivizálási kísérleteivel szemben – vezető pozícióhoz juthattak az egykori közép- és gazdagparasztek (kulákok), illetve leszármazottaik, valamint jelentős modernizációt hajtottak végre.⁵ A hatalom ajánlata számukra világos és egyértelmű volt: vagy a termelősövetkezetekben töltenek be vezető állást, vagy földtől megfosztva kutasított helyzetbe kerülnek. Az 1960-as évek közepétől a mezőgazdaság jelentős fejlesztési forrásokhoz jutott, a szövetkezetek egyre inkább önálló gazdasági szervezetként és nem kolhozként működtek. 1963-ban a politikai foglyok többségének nyújtott amnesztiával lezárult a megtorlások időszaka is. A kultúrában pedig Aczél György „három t” (támogatott–túrt–tiltott) politikája érvényesült, amelyben a többi kommunista rendszerhez képest szokatlanul széles volt a látványos ideológiai elkötelezettséget nem megkövetelő „túrt” kategóriába tartozó értelmiségiek köre.⁶ Mindezek mellett korlátozott piacosítás is zajlott, ami ugyanakkor nem érintette a politikai intézményrendszert, és a gazdaságban is fennmaradt az állami és szövetkezeti tulajdon monopóliuma. 1968-ban bevezették az új gazdasági mechanizmust. A kádárizmus ezzel lényegében megteremtette a depolitizált társadalom számára az egyéni boldogulás útját az önkizsákmányoláson alapuló mechanizmusok lehetőségeinek további bővülésével (fusizás, gazdasági munkaközösségek, második gazdaság).

Ezzel szemben Lengyelországban permanens patthelyzet alakult ki a hatalom és a társadalom között. Bár a kommunista párt uralkodott a társadalom felett, bizottsággal berendezkedni nem tudott. A lengyel szocialista rendszerben a társadalom az ellenállás–elfogadás–részvétel háromszögében mozgott, de a három magatartásforma között nem volt éles határvonal.⁷ A lengyel társadalom nem vált depolitizálttá. Ráadásul Gomulka szembefordult saját ötvenhatjával: a reformokat leállította, így sem a modernizáció, sem pedig az életszínvonal növekedése nem

4 Lásd még: Kende, 2003. 9–17.

5 A magyarországi kollektivizálásról: Varga, 2014.

6 Aczél kultúrpolitikájáról bővebben: Révész, 1997.

7 Kamiński, 2005. 12. Magyarul lásd még: Mitrovits, 2009b. 142–143.

következett be. A lengyel értelmiség számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer nem a demokratizálódás és a decentralizálás irányába halad: az állami és a pártbürokrácia nemhogy nem akarja átadni a társadalomnak gazdasági és politikai ellenőrző és irányító funkcióit, de azt még inkább összpontosítani kívánja. E tapasztalat az 1960-as évek derekától egyre inkább arra ösztönözte az értelmiség egy részét, hogy kidolgozza és megfogalmazza céljait. A Jacek Kuroń és Karol Modzelewski által írt, a párthoz intézett *Nyílt levél* (1964) a létező rendszerrel szemben munkás-önigazgatáson alapuló *munkásdemokrácia* létrehozását hirdette meg.⁸ A szerzőket többéves börtönbüntetéssel sújtották.

Lengyelországban a hatalomnak nem volt ereje ahhoz, hogy maga alá gyűrje a parasztságot, de meg tudta akadályozni a parasztgazdaságok fejlődését. Nem biztosította az egyéni boldogulás tömeges útjait, sőt a parasztságot korlátozta magángazdálkodói tevékenységében. Ezzel nemcsak a parasztságon belül keltett feszültséget, de a városi élelmiszer-ellátás alapjait is aláásta, mindez pedig permanens gazdasági válsághoz és társadalmi elégedetlenséghez vezetett.⁹ A párt ugyanakkor a munkásokat sem tudta lojálissá tenni a rendszerhez, bezárta őket a nagy állami vállalatokba, megfosztva őket a legális mellékkereset lehetőségeitől. A magyarországihoz hasonló második gazdaság nem jöhetett létre. Kialakult és a rendszer válságával párhuzamosan egyre inkább terjedt ellenben a feketegazdaság, vagyis a rendszer a boldogulni szándékozó állampolgárt a gazdaság törvényen kívüli világába kényszerítette.¹⁰ Ugyanígy nem tudta a fiatal értelmiséget sem a szocializmus hívévé tenni, vagy legalább annak elfogadjává nevelni, bár arra megvoltak az eszközei, hogy időről időre börtönbüntetéssel „jutalmazza” tevékenységét.¹¹ A reformok elmaradása együtt járt az életszínvonal folyamatos romlásával, valamint az 1956-ban kivívott viszonylagos kulturális szabadság fokozatos szűkítésével, a cenzúra erősödésével. Mindennek következtében az 1970-es években intézményesültek a társadalmi elégedetlenség tömeges és radikális megnyilvánulásai. Végül, de nem utolsósorban a párt nem nyerhette meg a katolikus egyházzal vívott ideológiai harcot sem, sőt az egyház a társadalom legfőbb támaszává vált.

Az első tüntetésektől a független szakszervezetig Lengyelországban

Az első jelentős rendszerellenes tömegmozgalom 1968 márciusában alakult ki Lengyelországban, amikor az egyetemi hallgatók több héten keresztül tüntettek a cenzúra eltörléséért és a reformokért. A hatalom brutálisan leverte a diákmozgalmat. A munkásságot ekkor még sikerült antiszemita jelszavakkal felheccelni és az értelmiség ellen fordítani.¹² Két évvel később azonban már a munkások is fellázad-

⁸ A lengyel értelmiség gondolati evolúciójáról: Mitrovits, 2009a.

⁹ Mitrovits, 2015. 335–347.

¹⁰ Lásd erről: Kochanowski, 2015.

¹¹ A hatalom diákpolitikájáról: Junes, 2015.

¹² 1967. június 5-én a Közel-Keleten kirobbant az úgynevezett hatnapos háború Izrael és négy arab állam között. A lengyel egyetemisták és értelmiség jelentős része Izraellel szimpatizált, mivel a Szovjetunió az

tak a párt politikája ellen. 1970 decemberében a Tengermelléken sztrájkok és utcai tüntetések kezdődtek az áremelések visszavonását követelve. A hatalom újra kemény kézzel verte le a megmozdulást: több mint 40 halott és mintegy ezer sebesült volt a mérleg. Władysław Gomułka viszont megbukott, a párt élére Edward Gierek került.

Ám Gierek lendülete sem tartott sokáig. A lengyel gazdaság ugyanis olyan strukturális gondokkal küzdött, hogy mélyreható reformok nélkül nem lehetett működtetővé tenni. A mezőgazdasági termelés több mint nyolcvan százalékát mindvégig az egyénileg gazdálkodó parasztok adták, így az állam képtelen volt az élelmiszertermelést megtervezni, ellenőrizni és elosztani. Az állandósuló áruhiány miatt 1976 nyarán újra jelentős áremelésekre került sor, ami ismét kiváltotta a munkások elégedetlenségét. A varsói Ursus traktorgyárban, illetve Płockban és Radomban is sztrájkok kezdődtek. A hatalom ezúttal is erőszakhoz folyamodott, de vigyázott arra, hogy ne ismétlődjön meg az 1970-es vérengzés.

1968-ban és 1970-ben a különböző társadalmi csoportokat még sikerrel állította szembe egymással a hatalom, de 1976-ban már erre sem volt ereje. Miután az újabb elégedetlenségi hullámot is brutálisan elfojtották, egymásra talált a munkásság és az értelmiség. A lengyel rendszer tehát kizáró (exkluzív) volt. Nem tudta és nem is akarta a szocializmusba integrálni, érdekeltté tenni a lengyel társadalmi csoportokat, amelyek így idővel egymásra találtak, és ez széles teret nyitott az ellenzéki tevékenységek számára. Ezzel szemben a kádári hatalom befogadó (inkluzív) volt, igyekezett a társadalom minél szélesebb rétegeit bevonni a szocializmus építésébe, és lényegében az 1970-es évek közepéig, amíg a rendszer gazdasági növekedési tartalékait ki nem merítette, ezt sikerrel is tette.¹³

Az 1976-os sztrájkok leverése után tizennégy lengyel értelmiségi – a munkások jogi és anyagi megsegítése céljával – létrehozta a Munkásvédelmi Bizottságot (ismert rövidítésben: KOR), amely az első formálisan is intézményesített kelet-európai ellenzéki szervezet volt.¹⁴ Ugyanezen év októberében – az 1956-os forradalom huszadik évfordulójára időzítve – Adam Michnik, az 1968-as tüntetések egyik főszereplője gyakorlati programot is adott. *Új evolucionizmus* című esszéjében¹⁵ a társadalmat jelölte meg az ellenzéki politika címzettjeként, tehát azt állította, hogy nem a párt, hanem az emberek számára kell programot alkotni. A párt számára a legjobb útmutató az alulról jövő nyomás lesz. A meghirdetett „új evolucionizmus” lényege abban állt, hogy az értelmiség a munkásságra támaszkodva rákényszerítheti a hatalmat a változásokra, mivel ez az a társadalmi réteg, amelytől a hatalom a legjobban tart. Az intézményi kereteket nem határozta meg, de felvette a független szakszervezetek vagy munkásbizottságok létrehozását.

arabok szövetségese volt. Amikor az év végén a pártvezetés betiltotta Adam Mickiewicz *Ősök* című drámájának bemutatását a varsói Nagy Színházban, a cenzúra eltörlését követelve diáktüntetések kezdődtek. A hatalom ezt követően tudatosan cinikus antiszemita kampányba kezdett, amelynek célja a diákok és az értelmiség zsidóságának és egyben hazafiatlanságának bizonygatása volt. A munkásság jelentős részét hazafias jelszavakkal és antiszemita propagandával sikerült szembefordítani az értelmiséggel.

13 A lengyel gazdaság permanens válságáról magyarul: Mízsei, 1981.

14 A KOR történetéről számos jó feldolgozás született, lásd például: Lipski, 2016; Friszke, 2011; Skórzyński, 2012.

15 Az esszé keletkezéséről a későbbiekben még lesz szó.

Az elégedetlen munkások és a rendszerkritikus értelmiségiek közötti kapcsolat ettől kezdve intézményesült és tartóssá vált. A KOR nem pusztán segélyezés-sel foglalkozott, hanem egyben ideológia- és stratégiaalkotó szervezet is volt. Ennek értelmében kilépett abból a dilemmából, hogy a rendszer működését belülről (integráltan) javítsák-e, vagy kívülről igyekezzenek azt megdönteni. Mivel a rendszer nem is volt nyitott az előbbi alternatívára, Michnik egyértelműen a rendszeren kívüli megoldásokat kereste. Párhuzamos civil struktúrák kiépítését javasolta, ezzel is demonstrálva, hogy bár tudomásul vette, nem ismeri el és nem is legitimálja azt a hatalmi és geopolitikai helyzetet, amely a kommunista rendszert fenntartja.

A KOR hamarosan Társadalmi Önvédelmi Bizottsággá (ismert rövidítésében: KSS „KOR”) alakult, vagyis nem csupán a munkásságra, hanem az egész társadalomra kiterjesztette tevékenységi körét. 1977-ben Stanisław Pyjas krakkói diák rejtélyes halálesete után – akit a közvélemény szerint a lengyel állambiztonság gyilkolt meg – sorra alakultak az úgynevezett Szolidaritás Diákbizottságok. A Mozgalom az Emberi és Polgári Jogokért (ROPCiO) nevű szervezetben intézményesedett a polgári és emberi jogokat védő és az állami függetlenséget követelő aktivisták csoportja, 1979-ben pedig megalakult a Fiatall Lengyelország Mozgalom és a szocialista tábor első ellenzéki pártja, a Független Lengyelország Konföderációja is.¹⁶

Az ellenzéki csoportok létrejöttében döntő szerepet játszott a KOR megalakulásával párhuzamosan a lap- és könyvkiadási tevékenység robbanásszerű fejlődése. A KOR azonnal megjelentette a *Biuletyn Informacyjny*t, amelynek célja a tájékoztatás állami monopóliumának megtörése volt. Szintén a KOR lapjának számított az 1977 ősztől megjelenő *Robotnik*, amelyből 1981. december 13-ig nyolcvan számot nyomtattak ki, számonként több ezer példányban. Emellett megjelentették az elméleti jellegű *Krytykát*, amelynek szerkesztőségében a lengyelek mellett Václav Havel és Haraszi Miklós is helyet kapott. Rendkívül fontos szerepet játszott az 1977-től létrejövő független szakszervezetek lapja, a Gdańskban megjelenő *Robotnik Wyrzeża*. A ROPCiO-hoz kötődő gdański *Bratniak* legjobb időszakában 2–6 ezer példányban, a varsói *Opinia* pedig 1–3 ezer példányban jelent meg havonta. Rendkívül fontos volt az 1977-től megjelenő *Zapis* című irodalmi szamizdat folyóirat is, mivel ebben közölték azokat az írásokat, amelyeknek publikálását a legálisan megjelenő lapok elutasították. A lapok megjelenésével párhuzamosan megalakultak az első független kiadók is, amelyek teljes konspirációban működtek. Közülük a legismertebb a KOR-hoz közel álló Mirosław Chojecki NOWA nevű kiadója volt.¹⁷ Ezekon kívül az ellenzéki politizálás számos illegális, intézményes fóruma is kialakult ebben az időben. Ilyenek voltak többek között a magánlakásokon vagy templomokban tartott, úgynevezett „repülőegyetemek”.

Az intézményesült politikai ellenzék és az időről időre változó erősségű társadalmi, munkásellenállás mellett az ellenzéki harmadik pillérét a katolikus egyház és a köré csoportosuló intézmények jelentették. Működött a Lublini Katolikus

¹⁶ A lengyel politikai ellenzékéről: Friszke, 1994.

¹⁷ Błażejowska, 2010a. A lengyel második nyilvánosságról a legújabb szakirodalom: Błażejowska, 2010b; Sowiński, 2011; Olaszek, 2015.

Egyetem, de ami még fontosabb volt, hogy Krakkóban a *Tygodnik Powszechny* című hetilap, Varsóban pedig a *Więź* című folyóirat fórumot biztosított eleinte csak az egyházhoz közel álló független értelmiségiek, majd az 1970-es évek közepétől már az illegális politikai ellenzékiek véleményének is. Az egyház társadalmi befolyását növelte, hogy 1978 őszén II. János Pál néven pápává választották Karol Wojtyła krakkói érseket. A pápa 1979 júniusában hazalátogatott, és tízállomásos zarándoklatán több millióan vettek részt. A pápa azt üzent a lengyel társadalomnak, hogy „ne féljete!” Az eseménynek óriási felszabadító hatása volt. A társadalom zöme – még a nem hívők is – úgy érezték, hogy a párt hatalma megszűnt Lengyelországban. Így az 1970-es évek végére a magyarországitól alapjaiban eltérő politikai helyzet és társadalmi hangulat alakult ki.

1980 nyarán az újabb áremelések következtében ismét sztrájkba léptek a lengyel munkások. Az országossá duzzadó munkástiltakozás eredményeképpen a hatalom engedni kényszerült. Az 1980. augusztus 31-én aláírt gdański megállapodás értelmében engedélyezett független, önkormányzó szakszervezet, amely Szolidaritás néven november 11-én legálisan is bejegyzésre került, lényegében felváltotta az addigi illegális politikai tevékenységek kereteit.¹⁸ Bár a Szolidaritás hivatalosan szakszervezetként működött, voltaképpen a kelet-európai szocialista tábor első legális ellenzéki tömegszervezete volt. A Lech Wałęsa vezette Szolidaritás nemcsak nagysága (10 millió tag), hanem heterogenitása miatt is egyedülálló volt a régióban. Különböző világnézetű és eltérő társadalmi helyzetű egyéneket, csoportokat tömörített, valamint élvezte a II. János Pál pápa és Stefan Wyszyński fémjelte katolikus egyház támogatását is. Ilyen konstelláció minden más szocialista országban elképzelhetetlen volt. 1981 őszén a Szolidaritás I. országos kongresszusán elfogadták a *Felhívás Kelet-Európa dolgozóihoz* című dokumentumot, amelyben Kelet-Európa elnyomott dolgozóihoz fordultak, és szolidaritásukról biztosították őket harcukban. A felhívás áttörte a korábbi „pszichológiai gátat”, mivel a nyílt, horizontális szolidaritás addig ismeretlen volt a régió ellenzékei között is. A kommunista hatalom minden országban kizárólag belügynek tekintette saját állampolgárai helyzetét, így nem véletlen, hogy a térség minden pártvezetése riadtan és keményen reagált, mivel a fellépést a belügyekbe való nyílt beavatkozásnak tekintették.

A Szolidaritás másfél éves története során nyilvánvalóvá vált, hogy a kialakult helyzet nem fenntartható, és valamilyen irányú változásnak kell történnie. 1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski tábornok, aki ekkor már egyszerre betöltötte a miniszterelnöki, a honvédelmi miniszteri, valamint a párt első titkári posztot, kihirdette a hadiállapotot. Jelentős áldozatok árán, de leverték a Szolidaritást. A rendszer legitimitását viszont még a korábbi mértékben sem tudták helyreállítani. A Szolidaritás működését hivatalosan betiltották, és mintegy tízezer tagját internálták, beleértve a majdnem teljes vezetését is. A szervezet azonban nem szűnt meg létezni,

18 A lengyel Szolidaritás történetéről ma már könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre. Lengyelül a legfrissebb és a leginkább teljességre törekvő monográfia: Friszke, 2014. Magyarul lásd még: Garton Ash, 1990; Mitrovits, 2010.

sőt az illegális lap- és könyvkiadás terén még a korábbi időszakot is felülmúlta. A lengyel társadalmat ekkor már nem lehetett erővel megfélemlíteni.

Értelmiségi szellemi-politikai mozgalmak Magyarországon

A Magyarországon kialakult kádárizmus a „levert forradalom terméke” volt.¹⁹ Az 1956 utáni megtorlás megtanította a társadalomnak, hogy a hatalommal szembeni ellenállás reménytelen, és a kommunista rendszer keretein belül kell a hétköznapi világot élhetőbbé tenni. Ugyanakkor 1956 tapasztalatából a kádári pártvezetés is tanult: ráeszmélt, hogy a társadalmi békét nem lehet totális elnyomással fenntartani, a szabadságjogok hiányában az életszínvonal, az életkörülmények javítása lehetetlen. A lakossági fogyasztás folyamatos növekedésében is testet öltő kádári konszolidáció és „kiegyezés” megteremtette a társadalmi feszültség levezetésének azon szelepeit, amelyek révén az esetleges rendszerkritikus energiák az egyéni gyarapodás és rendszeren belüli alkuk magánmenekülési útjává voltak formálhatók. Mindez kizárta, hogy a rendszerkritikus kezdeményezések tömeges támogatást élvezzenek. A társadalom immunissá vált az ellenzéki gondolatokra, így a rendszerkritikus ellenzéki mozgalmak meglehetősen szűk körűek voltak.

A magyar demokratikus ellenzék mint szellemi-politikai mozgalom története 1968-ig nyúlik vissza, amikor filozófusok kis csoportja (Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Sós Vilmos és Tordai Zádor) tiltakozott Csehszlovákia megszállása ellen (korčulai nyilatkozat). A prágai tavasz leverése utáni sokkhatás, csalódottság és kiábrándultság, valamint az a felismerés, hogy a kommunista rendszer nem reformálható meg, és sem az ideológia, sem a gyakorlat nem vezet el egy egyenlőségen és szabadságon alapuló társadalomhoz, együttesen hatott a magyar értelmiség egy bizonyos részére. A prágai eseményekből azt a következtetést lehetett levonni, hogy a felülről irányított reformok korának vége, az „emberarcú szocializmusnak” nincs esélye a megvalósulásra. Ettől kezdve másképp tekintettek a reformkommunistákra is: nem mint alternatívára, hanem mint átmeneti jelenségre két represszív időszak között. Stratégiát kellett váltani. Ezért elmozdultak a rendszer elidegenedésének és bürokratizálódásának kritikájától az emberi jogok és a politikai demokratizálás alulról jövő követelése irányába. Ez az új „ideológia” hidat is jelentett a különböző marxista, nem marxista, függetlenségi és nemzeti irányzatok között.²⁰ A mozgalommá szerveződésig azonban még sok, a formális intézményszerűségig pedig még annál is több idő telt el.

A magyar demokratikus ellenzék kialakulásában döntő szerepet játszott három nagy jelentőségű kézirat. Bence György, Kis János és Márkus György 1972-ben készítette el a *Lehetséges-e egyáltalán a kritikai gazdaságtan?* című írást, amelyben a három, eredetileg marxista (Lukács-tanítvány) filozófus megkérdőjelezte a marxi értéktöbblet-elméletet, és megállapították, hogy Marx elvei alapján nem építhető fel

¹⁹ Fehér–Heller, 1990. 214–233.

²⁰ Trencsényi et al., 2018. 94.

egy működőképes társadalom. A három szerzőt perbe fogták, majd elbocsátották állásukból. Ezzel lényegében ellenzékivé tette őket a hatalom. 1973-ban jelent meg a *Darabbér*, amelyben Haraszti Miklós a kispesti Vörös Csillag Traktorgyárban szerzett tapasztalatait összegezte. A korábban maoista Haraszti bebizonyította, hogy a munkásosztály uralma csak egy mítosz, valójában a hatalom kizsákmányolja a munkásokat. A szöveg rokonságot mutatott Kuroń és Modzelewski *Nyílt levelével*. A *Darabbér* miatt Harasztit nyolc hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Végül meg kell említeni Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvét, amely az államszocialista rendszert egy kizsákmányoló osztály uralként írta le. Szelényit emigrációba kényszerítették, míg Konrád a belső ellenzéki életet választotta. Összességében az 1970-es évek közepére nyilvánvalóvá vált, hogy a rendszer nem csupán reformálhatatlan, hanem azt sem tűri, ha megjelennek a hivatalostól eltérő vélemények, elemzések, irányzatok.

Ehhez járult még két újabb tényező, ami megváltoztatta az addigi helyzetet. Egyfelől az 1970-es évek elejétől kibontakozó világgazdasági válság fokozatosan érezte hatását Magyarországon. Másfelől 1975-ben a szovjet blokk országai aláírták a helsinki záróokmányt, amely tartalmazta az emberi és polgári jogok tiszteletben tartásának kötelezettségeit. Az új helyzet az ellenzék előtt is jobb perspektívákat nyitott.

1977 elején a csehszlovák ellenzékiek közzétették a *Charta '77* nevű nyilatkozatot, amelyhez pár nappal később 34 magyar értelmiségi is csatlakozott.²¹ 1979. október 25-én pedig 254 magyar állampolgár levélben fordult Kádár Jánoshoz, hogy járjon közbe a bebörtönzött csehszlovák ellenzékiek szabadon bocsátása érdekében.²² E szolidaritási akciók voltak az első nagyobb létszámú ellenzéki „megmozdulások” Magyarországon. Ekkor még az ellenállás elméleti hátterét nem dolgozták ki, és cselekvési terv sem létezett. Az „emberi jogok doktrínája” volt az egyetlen olyan „ideológia”, amely összekötötte az éppen alakuló mozgalom tagjait. Az alkalmazott taktika szerint úgy kellett tenniük, mintha nem a büntető törvények és az adminisztratív rendszabályok volnának a mérvadók, hanem a magasabb szintű jogi elvek (például az alkotmány és a helsinki záróokmány).

A magyar demokratikus ellenzék a lengyel ellenzéki stratégiát követte, anélkül hogy annak kiterjedt társadalmi támogatottságával rendelkezett volna. Magyarországon ugyanis nem alakult ki a lengyelországihoz hasonló, folyamatos rendszerkonfliktusokkal járó társadalmi patthelyzet. A társadalom sajátos alkurendszerével nemcsak eltűrte, hanem el is fogadta a rajta uralkodó puha diktatúrát. A lengyel mintát követő stratégia jegyében a Szolidaritás mozgalom megjelenése adott

21 A *Charta '77* egy eredetileg 243 személy által aláírt dokumentum volt, amelyben csehek, szlovákok és csehszlovákiai magyarok tiltakoztak az emberi jogok megsértése ellen. A *Charta '77* hamarosan ellenzéki politikai szervezetként intézményesedett, és felvették a kapcsolatot a KOR-ral. A *Charta '77* és a KOR aktivistái között intenzív kapcsolat és eszmecsere alakult ki. Ennek következtében Csehszlovák–Lengyel Szolidaritás néven létrejöttek a cseh–lengyel ellenzéki kapcsolatok is. Lásd: Blažek, 2008; Kaminski–Blažek–Majewski, 2009.

22 34 magyar értelmiségi szolidaritási nyilatkozata Pavel Kohoutnak, a csehszlovákiai *Charta '77* egyik bebörtönzött ügyvivőjének (1977. január 9.); *Nyílt levél Kádár Jánoshoz*, az MSZMP Központi Bizottsága első titkárához, az Elnöki Tanács tagjához (1979. október 25.). Mindkét dokumentumot lásd: Mink, 2018. 29–30.

lendületet a „repülőegyetemek” és a szamizdat irodalom elterjedésének, bár utóbbi mindvégig korlátozottabb, egy központú és kisebb példányszámú volt.²³

Ebben az időszakban a magyar ellenzéki értelmiség már fordította és olvasta Jacek Kuroń, Adam Michnik vagy Václav Havel írásait. A michniki gondolat azért is hullott termékeny magyar talajra, mert összezsengett Bibó István híres programjával, miszerint a társadalom minden szegletében a „szabadság kis köreit” kell felépíteni, függetlenül a fennálló hatalomtól. Ezek az autonómiák lesznek majd az új rendszer alapjai. A gyakorlati munka azonban sokkal nehezebb volt a társadalom teljes depolitizáltsága miatt. „Bármennyi ihletet és reményt merítettünk a lengyelektől, a belátható jövőben nemigen számíhattunk többre, mint hogy kis csoportoknak sikerül megvetniük a lábukat a hivatalos intézményrendszer roppant hálózatán kívül” – írta Kis János később az 1981 előtti ellenzékről.²⁴ A magyar ellenzék 1977 és 1981 között nem jutott el a cselekvésig, megteremtette viszont annak alapjait. A lengyel „repülőegyetemek” mintájára megalapították a szabadegyetemetek, létrehozták a szamizdatot, független kiadókat alapítottak, és megkezdte működését a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) is.²⁵

A demokratikus ellenzék informális intézményrendszere mellett fontos szerepük volt a független, autonóm gondolkodású íróknak, tudósoknak, illetve egyes legális intézményeknek is. Az 1980-as években „népi mozgalomként” emlegetett csoport valójában nem tartozott a politikai ellenzék közé, amennyiben az idesorolható személyek nem vállalták nyíltan ezt a szerepet. Nem vonultak illegalitásba, nem konspiráltak, és nem vettek részt szamizdatkészítésben. Műveiket, gondolataikat nyilvánosan akarták megjelentetni, a „zárt nyilvánosság”, vagyis a szamizdat idegen volt a felfogásuktól.²⁶ Tevékenységüket inkább a kulturális ellenállás (ellenkultúra) fogalmával írhatjuk le. Az uralkodó rendszer ideológiáját, gondolkodásmódját és nyelvezetét elutasították, de nem léptek a politikai ellenzék útjára egészen addig a pillanatig, míg ezt legálisan meg nem teheték. Ugyanakkor a hivatalos nyelvi formulákat és ideológiát figyelmen kívül hagyva olyan kulturális értékeket közvetítettek, amelyek a nacionalizmusellenességre építő Kádár-rendszerben a magyar nemzetépítést szolgálták.²⁷ E csoport azt az álláspontot képviselte, hogy a „nemzeti sorskérdések” ügyében együtt kell működni bárkivel, ha eredményt lehet elérni. Az a felfogásuk, miszerint az autonómiákat a hatalomtól kell kicsikarni (hatalmi alku keretében), élesen szemben állt az *Új evolucionizmus*ban megfogalmazottakkal, amit a KOR vagy éppen a magyar demokratikus ellenzék képviselt (vagyis hogy a hatalomtól függetlenül létrehozott autonómiákkal kell új közmegegyezésre kényszeríteni a hatalmat). Ez a magatartás egyfelől abból a felismerésükből adó-

23 A magyar demokratikus ellenzék történetére: Csizmadia, 1995.

24 Kis, 1982. 19.

25 A SZETA 1979-ben alakult, elsősorban szegénység- és cigánykutatásokban részt vevő szociológusokból. Nem volt direkt politikai szerveződés, ám mivel a szocialista rendszerben hivatalosan nem létezett szegénység és nem létezett cigányprobléma, így tevékenysége politikai tabut sértett. A hatalom a kezdettől fogva ellenzéki szervezetként tartotta nyilván.

26 Szeredi, 2015. 52.

27 A kulturális ellenállás/ellenzékiesség fogalmáról lásd: Apor–Horváth, 2018.

dott, hogy a kádári Magyarországon nincs út a munkássághoz, másfelől abból az egzisztenciális félelemből következett, hogy nem akartak kikerülni a megélhetést biztosító értelmiségi intézményrendszerekből, vagy éppen nem akarták megkockáztatni az útlevelbevonást, ami kétségtelenül létező veszélyként fenyegetett. Ellenben úgy látták, hogy a túrés és a tiltás szűk mezsgyéjén létező „köztes nyilvánosság” tereit kihasználva felépíthető egy „másik Magyarország”.²⁸ E körbe számos nemzeti gondolkodású vagy éppen közép-európai identitással rendelkező városi értelmiségi is beletartozott. 1986–1987 fordulójáig a legfontosabb legális intézményük a Bethlen Gábor Alapítvány és a Magyar Írószövetség, 1987 őszétől pedig a Magyar Demokrata Fórum volt.

E laza csoportosulás lengyelbarát magját Kovács István költő, történész és polonista, Kiss Gy. Csaba irodalom- és művelődéstörténész, polonista – mindketten a szegedi *Tiszatáj* folyóirat²⁹ közép-európai irodalmi rovatának (Most–Punte–Híd) szerkesztői –, Csoóri Sándor, a népi írók körének vezető alakja, valamint Nagy László költő alkották. Hozzájuk különböző módon kapcsolódott Bába Iván, a Magyar Rádió szerkesztője, majd a *Nagyvilág* folyóirat kelet-európai rovatvezetője, Lezsák Sándor költő, illetve a Lengyelországban élő Engelmayer Ákos, a *Lengyelország* című folyóirat főszerkesztője.³⁰ Közülük Bába volt az egyetlen, aki maga is készített szamizdatot, illetve álnéven publikált is, Csoóri pedig időnként – amikor éppen tiltólistán volt – adott írásokat szamizdatok számára. Mégis meg kell őket különböztetnünk a demokratikus ellenzékétől, amelynek tagjai az 1970–1980-as évek fordulóján nyíltan felmondták a kádárizmus által a társadalomra kényszerített kompromisszumot, és vállalták a nyílt, illegális ellenzéki létet, valamint az ezzel járó munkahelyvesztést, útlevelbevonást, a rendszeres házkutatásokat, zaklatásokat. Ha az aczéli kategóriákba sorolnánk őket, akkor azt mondhatjuk, hogy a demokratikus ellenzék a „tiltott” (illegális), míg a „népi csoport” a „túrt” (legális) zónában tevékenykedett.

Út a kerekasztal-tárgyalásokig és a választásokig

Az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapot Lengyelország egyetlen problémáját sem oldotta meg. Az intézkedés katonai jellegéből adódóan ez nem lehetett reális elképzelés. A fő cél lényegében a Lengyel Egyesült Munkáspárt hatalmának a helyreállítása és konszolidálása volt. Mint említettük, a Szolidaritást hivatalosan feloszlatták, tízezer tagját – beleértve majdnem a teljes vezérkart – internálták. A konszolidációnak azonban komoly ára volt. A hadiállapot kihirdetése egyfelől jelentős nemzetközi elszigeteltséget okozott a lengyel gazdaságnak, másfelől még jobban felértékelődött a katolikus egyház szerepe. Végül, de nem utolsósorban Lech Wałęsának, az illegális kényszerített Szolidaritás elnökének külső támogatottsága megerősödött. 1983 nyarán a párt kénytelen volt meghívni az országba II. János Pál

28 Erről lásd: Kiss, 2017; Kiss, 2019.

29 A *Tiszatáj* körében találjuk a kor legjelentősebb, feltörekvő polonistáit. Kovács István és Kiss Gy. Csaba mellett Molnár István, Spiró György, Lagzi István és Petneki Áron nevét kell elsősorban megemlíteni.

30 Történetüket lásd: Szeredi, 2018.

pápát, hogy ezzel is saját társadalmi legitimitációját erősítse, ám a pápa látogatása fordítva sült el. II. János Pál személyesen találkozott Lech Wałęsával, és minden egyes beszédének aktuálpolitikai, ellenzéki tartalma volt. A pápa vizitje közvetlenül hozzájárult a hadiállapot megszüntetéséhez. Az év végén Wałęsának ítelték a Nobel-békedíjat, ami egyben azt is jelentette, hogy a nyugati világ a Szolidaritást továbbra is a lengyel társadalom meghatározó erejének tartotta. Ugyanilyen fontos mérföldkő volt az évtizedben a Nemzetközi Valutaalap (IMF) nyomására kihirdetett amnesztia, aminek következtében a Szolidaritás még börtönben lévő vezetői szabadlábra kerültek. Cserébe Lengyelországot felvették az IMF tagjai közé, ami lehetővé tette kedvezőbb hitelek felvételét és egyúttal a gazdasági csőd elodázását.

1986-ra azonban a konszolidáció kifulladt, és a politikai helyzet destabilizálódni kezdett. 1987-ben leállt a gazdasági növekedés, amely még ekkor sem érte el az 1978-as szintet. Ebben az évben újra meghívták II. János Pál pápát Lengyelországba, és a látogatás alatt tapasztalható közhangulat korántsem volt kedvező a kormány és a párt számára. Az újabb gazdasági reformcsomagot, amely lényegében egy drasztikus áremelést tartalmazott, népszavazásra bocsátották. Bár a szavazás érvénytelen volt, a kormány mégis az áremelés eszközéhez nyúlt. 1988 májusában, majd augusztusában sztrájkba léptek a munkások. A hatalomnak nem maradt más választása, mint hogy a társadalmi hangulat lecsillapításához Lech Wałęsát vegye igénybe. Ezzel megnyílt az út a tárgyalások felé.

Ezzel együtt a pártapparátusban komoly ellenállást váltott ki a Szolidaritás újbóli legalizálásának terve, ezért megpróbálták megosztani és meggyengíteni a szervezetet. 1988 novemberében Alfred Miodowicz, a párthoz lojális központi szakszervezeti szövetség elnöke nyilvános televíziós vitát folytatott Wałęsával, aki egyértelműen győztesként került ki a párharcból. A párt nem halogathatta tovább a tárgyalások megkezdését. Ugyanakkor a Szolidaritás vezetői is egyre inkább hajlottak a párbeszédre, mivel szervezetük ideológiai, politikai és generációs megosztottsága már kézzelfogható volt, a társadalom pedig láthatóan belefáradt a nélkülözésbe és az állandó sztrájkokba.³¹ A Szolidaritás előnye a nemzetközi elismertségében és támogatottságában volt. A nyugati világ a Szolidaritást tartotta a párt egyetlen lehetséges tárgyalópartnerének.³² Ezzel mind a szervezet vezetősége, mind a pártvezetés tisztában volt. Ám arról sem szabad megfeledkezni, hogy még mindig Lech Wałęsa volt a legismertebb és legnépszerűbb ellenzéki politikus a lengyel társadalomban.

Magyarországon az 1980-as években sokáig úgy tűnt, hogy a rendszer stabil, még annak ellenére is, hogy a gazdasági növekedés 1979–1980 fordulóján itt is megtorpant. Az ország 1982-ben csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz és a Világbankhoz, 1984-ben pedig újabb gazdasági reformcsomagot készítettek elő. A Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése végül csak 1987-ben szánta rá magát a reformok életbe léptetésére. Grósz Károlyt nevezték ki miniszterelnökké, és a párt Központi Bizottsága egy „kibontakozási programot” fogadott el. 1988 májusában

31 Lásd erről: Przeperski, 2019.

32 Az 1980-as évekről: Mizsei, 1990. 68–281.

leváltották a párt éléről Kádár Jánost. A társadalom továbbra is élt a „második gazdaság” biztosította lehetőségekkel, az ellenállás tömeges formája ismeretlen volt.

Eközben a magyar ellenzéki oldal egyre megosztottabbá vált. A demokratikus ellenzék a „népi mozgalom” nem csupán az alkalmazott taktikában és stratégiában különbözött, hanem egyre markánsabbá vált köztük az ideológiai törésvonal is. Az egyetlen közös tanácskozásra 1985 nyarán Monoron került sor, amelyet még az 1956-os elítélt Donáth Ferenc szervezett. Itt egy asztalhoz ült a népi oldalról Csurka István és Csoóri Sándor a demokratikus ellenzékéből érkezett Kis Jánossal és Bauer Tamással. Donáth halála és az Írószövetség 1986. novemberi közgyűlése után, ahol a népieknek komoly eredményeket (például önálló lapalapítás) sikerült elérniük, ilyen „összellenzéki” összejövetelekre már nem került sor az illegális időszakában.

A demokratikus ellenzékben csoportosuló radikális szociológusok, reformközgazdászok, filozófusok tudományosan alátámasztva, kritikusan elemezték a kései Kádár-rendszert, és megpróbálták kiutat mutatni az egyre mélyülő társadalmi válságból. Ennek eredményeképpen jelent meg 1987 nyarán a demokratikus ellenzék legfontosabb programdokumentuma, a *Társadalmi szerződés*, amely egy új közmegegyezést ajánlott a hatalomnak – Kádár János nélkül.³³ Jelentősége abban állt, hogy ez volt az első valódi ellenzéki politikai program, amely felkínálta a hatalom számára az egyezséget. Ennek alapja a jogállami átalakulás követelménye volt. A demokratikus ellenzék tehát a harc helyett békés, tárgyalásos kiutat javasolt.

Nem függetlenül a *Társadalmi szerződés* megjelenésétől, de nem is kizárólag annak hatására az év őszén a népi írók köréhez tartozó, független – harmadikutas – gondolkodású értelmiségiek Lakiteleken jöttek össze, ahol megalapították a Magyar Demokrata Fórumot (MDF). Noha maga a „fórum” elnevezés is a viták helyszínére utalt, a demokratikus ellenzék prominens alakjait nem hívták meg a rendezvényre, mások pedig szolidaritásból nem mentek el. Az MDF alapítói ugyanis meghívták Pozsgay Imrét, a Hazafias Népfront elnökét, aki kikötötte, hogy a demokratikus ellenzék vezetői nem lehetnek jelen. Az MDF megalakulását bejelentő *Lakiteleki nyilatkozatot* is maga Pozsgay hozta nyilvánosságra, sőt a szervezet első elnöke is párttag volt, Bíró Zoltán személyében.

Az MDF – az ideiglenes alapszabály megfogalmazása szerint – szellemi-politikai mozgalomként, független társadalmi szervezatként jött létre, ám egyre jelentősebb szerepet vándikált magának az óhajtott demokratikus átmenetben, ezért igyekezett kiszorítani a demokratikus ellenzék a politikai játszmákból. Az MSZMP egyes reformerei is inkább bennük látták a lehetséges tárgyalópartnereiket, mintsem a radikális demokratikus ellenzékben. Ugyanakkor az MDF kezdeményezésére indultak meg 1988 elején a budapesti Jurta Színházban azok a viták, amelyek az aktuális magyar társadalmi és politikai kérdésekre keresték a választ, és ezekben már mind a Szabad Kezdeményezések Hálózatává, majd hamarosan Szabad Demokraták Szövetségé (SZDSZ) néven párttá alakuló demokratikus ellenzék,

33 *Társadalmi szerződés*, 1987.

mind a fiatalokat tömörítő, frissen alakuló Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz), valamint más civil vagy érdekvédelmi szervezetek is részt vettek.³⁴

Az 1980-as évek végén alakult új – rendszerváltó – pártok mindegyikére jelentős befolyással voltak a lengyel események. Az SZDSZ, az MDF és a Fidesz alakulásában egyaránt szerepet játszott a lengyel hatás. A nagy különbség abban állt, hogy míg Lengyelországban a Szolidaritás szakszervezet és annak politikai képviselője, az Állampolgári Bizottság tömörítette az ellenzék legtöbb irányzatát, Magyarországon ideológiailag és generációsan is megosztott volt az ellenzék – már az első szabad választások előtt.

A két országban a rendszerváltás nem párhuzamosan zajlott le: a magyar a lengyelt követte, és tanult belőle. Lengyelországban 1989. február 6. és április 5. között került sor a kerekasztal-tárgyalásokra, amely kompromisszumos megállapodással zárult. A Szolidaritás elfogadta a félig szabad választásokat, miszerint az alsóház (szejm) 460 helyéből mindössze 160-at töltenek be demokratikus választások útján, háromszázat pedig fenntartanak a LEMP és a szövetségesei számára, amelyből 35 mandátumot országos listán szerezhetnek meg a legfontosabb állami vezetők, amennyiben megszerzik a szavazatok ötven százalékát.

A lengyel kerekasztal-tárgyalások megindulása ösztönzőleg hatott a magyar ellenzékiekre. A tagolt magyarországi ellenzéknek – a lengyelhez hasonlóan – közösen kellett fellépnie az állampárttal szemben: 1989. március 22. és április 19. között ellenzéki kerekasztalra került sor. Ennek létrehozására azért is szüksége volt a demokratikus ellenzéknek, hogy megakadályozzák az MSZMP-t abban, hogy az MDF-fel külön tárgyalásokat folytasson. A történet érdekessége, hogy az ellenzéki kerekasztalt Kónya Imre hivatalosan a Független Jogászfórum nevében kezdeményezte, noha valójában ekkor már az MDF tagja is volt. Az MDF eleinte nagyon ódzkodott a kerekasztal gondolatától, mivel egyfelől a részvétel az ellenzéki szerep felvállalását jelentette, másfelől magukat tekintették a párt egyetlen lehetséges tárgyalópartnerének. A magyar demokratikus ellenzék támogatta az ellenzéki kerekasztalt, de a lengyel kompromisszumot elutasította, vagyis kitartott a teljesen szabad választások követelése mellett. Ezt Kis János a *Beszélő* májusi számában a következőképpen indokolta: „Lech Wałęsa nem a júniusi választásokon válik a lengyel munkásság vezetőjévé. Egy páratlanul nagy tömegmozgalom csaknem tízéves kemény küzdelmei vannak mögötte. Nyugodtan mondhatja híveinek, hogy egyelőre be kell érniük az alsóházi mandátumok maximum 35 százalékával. (...) Ám a Szolidaritás mégiscsak hatalmas, harcedzett mozgalom; ki fogja állni a próbát. Más a helyzet a jóval kisebb és fiatalabb magyar ellenzékkel, melynek csak egy elenyésző töredéke küzdötté végig a '80-as éveket. Sem az SZDSZ, sem az MDF vagy a Fidesz, sem az újjáalakult történelmi pártok sokasága nem bizonyította még, hogy tömeget képvisel. Vezetőik még nem a nép vezetői. Mi csak a választásokon mérettethetünk meg. (...) Nem azért kell tehát ragaszkodnunk a szabad választásokhoz, mintha erősebbek lennénk a Szolidaritásnál, s ezért megengedhetnénk

34 A magyar rendszerváltásról: Ripp, 2006. 55–59., 127–137.

magunknak, hogy többet követeljünk nála. Kénytelenek vagyunk elutasítani a kompromisszumot, melyet a Szolidaritás elfogadott, mert gyengébbek vagyunk.”³⁵

Lengyelországban 1989. június 4-én megtartották az első „félszabad” választásokat, amelyeken a Szolidaritás elsöprő győzelmet aratott. Ennek ismeretében kezdődtek meg Magyarországon június 13-án a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások az állampárttal. Lengyelországban 1989. július 19-én a lengyel nemzetgyűlés államfővé választotta Wojciech Jaruzelski tábornokot, annak az alkunak a keretében, amelyet Adam Michnik javasolt: „A ti államfőtök, a mi miniszterelnökünk”, vagyis a kommunisták adhatták az államfőt, az ellenzék pedig a miniszterelnököt. Michnik kompromisszumos megoldására azért volt szükség, mert a júniusi „félszabad” választások után a kommunistáknak és szövetségeseiknek előre garantált mandátumok miatt a Szolidaritás – győzelme ellenére – koalícióra kényszerült. A Szolidaritás számára elképzelhetetlen lett volna egy olyan kormányba belépni, amelyben nem ők adják a miniszterelnököt. A LEMP elfogadta Michnik javaslatát, és a Szolidaritás segítségével a szejm és a szenátus közös ülésén államfővé választották Jaruzelskit. A tábornok azonban nem volt hálás politikus. Az alku ellenére Czesław Kiszczak belügyminisztert bízta meg kormányalakítással. S mivel Kiszczak hatalmas ellenállásba ütközött és nem tudott kormányt alakítani, végül – szeptember 12-én – Tadeusz Mazowiecki, a Katolikus Értelmiségi Körök legjelentősebb alakja, a Szolidaritás korábbi tanácsadója alakíthatott kormányt.

Magyarországon az MDF a lengyel példát követve megegyezett az MSZMP-vel abban, hogy még a parlamenti választások előtt kiírják a köztársaságielnök-választást. Pozsgay Imre már korábban felvetette Antall Józsefnek, hogy el tudná képzelni magát államfőként, Antallt pedig miniszterelnökként.³⁶ Az SZDSZ és a Fidesz azonban egészen más következtetést vont le a lengyel eseményekből. Mazowiecki hivatalba lépése után hat nappal kötötték meg a magyarországi kerekasztal-megállapodást, amelyet az SZDSZ és a Fidesz végül nem írt alá. A vitát éppen az államfőválasztás kiírása okozta. A két ellenzéki párt úgy vélte, hogy azon könnyen megválaszthatják Pozsgayt, és ezzel az MSZP-t³⁷ sokkal kedvezőbb pozícióba repíthetik a parlamenti választások előtt, mint amilyen esélyekkel egyébként indult volna. Ráadásul láthatták Jaruzelski szöszegését is. Másfelől – éppen a lengyel eseményeknek is köszönhetően – megváltozott a helyzet, és reálisnak tűnt, hogy a magyar ellenzék többet is elérhet, mint amit a lengyeleknek sikerült. Kikötötték tehát, hogy az államfőt csak a szabad választások után létrejövő parlament választhatja meg – így akarták elkerülni, hogy egy kommunista politikus legyen az államfő, ahogy az Lengyelországban történt.³⁸ Sőt – Kis említett cikkében – azt is követelte, hogy az MSZMP-kormány mondjon le azonnal, és a választásokig álljon fel egy szakértői

35 Kis, 1989. 9.

36 Mivel az MDF nem akart kollaboránsnak tűnni, az októberi II. országos gyűlésen – Bíró Zoltán és Csoóri Sándor véleményével szemben – Für Lajost választották a párt államfőjelöltjévé. Ugyanakkor nem vonták meg Pozsgaytól sem a támogatásukat, és hangsúlyozták, hogy Für nem Pozsgay ellen, hanem mellette indítják. Ripp, 2006. 495–496.

37 Az MSZMP 1989 októberében átalakult Magyar Szocialista Párttá (MSZP).

38 Haraszi, 1999. 55–70.

kormány. Erre nem került sor, ugyanakkor az SZDSZ-nek sikerült kikényszerítenie az úgynevezett „négyigenes” népszavazást, amelynek célja az állampárt leszerelése volt, többek között éppen az államfő megválasztását az új, demokratikusan választott parlament hatáskörébe utalva. A referendum érvényes és eredményes volt. Ugyanakkor az elnökválasztás kérdésében a magyar társadalom megosztottsága is nyilvánvalóvá vált: az MDF–MSZP-féle koncepciót a szavazók közel fele támogatta, az SZDSZ-nek mindössze hatezer szavazattal sikerült megnyernie a szavazást. Ennek köszönhetően választhatta meg az új parlament Göncz Árpádot – vagyis egy igazi lengyelbarát író – köztársasági elnökké. A népszavazásnak volt egy másik jelentős következménye is: felbomlott az MDF és az MSZP szövetsége, és előbbi bekapcsolódhatott a radikális antikommunista kampányba. Ugyanakkor mindez nem jelentett valódi közeledést az SZDSZ és az MDF között, és a választások után nem jöhetett létre a lengyel kormányhoz hasonló felállítás, amelyben a nemzetiek és a liberálisok is helyet kaptak.

A Magyar Közvélemény-kutató Intézet 1990. márciusi felmérése szerint az MDF és az SZDSZ 21-21 százalékos népszerűséggel rendelkezett a magyar lakosság körében, a Fidesz pedig 11 százalék szimpatizált.³⁹ Az 1990. március 25-én lebonyolított első szabad parlamenti választásokon az MDF 24,72 százalékkal (1 213 825 szavazattal) nyert, az SZDSZ 21,40 százalékkal (1 050 452 szavazattal) a második helyen végzett, a Fideszre pedig 8,95 százalék (439 481 szavazat) érkezett. Az első nem kommunista magyar miniszterelnökké Antall Józsefet választották, akinek édesapja a második világháború idején belügyminisztériumi alkalmazottként irányította a Magyarországra érkezett több tízezer lengyel – köztük több ezer zsidó – menekült befogadását, és ennek következtében a családban a lengyelbarátság élő valóságnak számított. Egyúttal a magyar–lengyel kapcsolatokban is új fejezet kezdődött.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Apor–Horváth

2018 Apor Péter – Horváth Sándor: Kulturális ellenzékiesség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei. In: *Kulturális ellenállás a Kádár korszakban. Gyűjtemények története*. Szerk.: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Scheibner Tamás. Bp., 2018. 9–20.

Błażejowska

2010a Błażejowska, Justyna: Niezależna Oficyna Wydawnicza NOWa. In: *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1976–1989*. Tom 1. Red.: Łątkowska, Mirosława. Warszawa, 2010. (http://www.encycol.pl/wiki/Niezale%C5%BCna_Oficyna_Wydawnicza.)

2010b Błażejowska, Justyna: *Papierowa rewolucja. Z dziejów drugiego obiegu wydawniczego w Polsce, 1976–1989/1990*. Warszawa, 2010.

³⁹ Mink, 2018. 572.

Blažek

2008 Blažek, Petr: *Dějiny Polsko-československé solidarity. Vztahy československé a polské opozice v letech 1976–1989.* [Disszertáció.] Praha, 2008. (<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/24583/> letöltés: 2020. január 20.)

Csizmadia

1995 Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988).* I. köt. Monográfia. II. köt. Dokumentumok. III. köt. Interjúk. Bp., 1995.

Fehér–Heller

1990 Fehér Ferenc – Heller Ágnes: *Jalta után. Kelet-Európa hosszú forradalma Jalta ellen.* Bp., 1990.

Friszke

1994 Friszke, Andrzej: *Opozycja polityczna w PRL 1945–1989.* Londyn, 1994.

2011 Friszke, Andrzej: *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności.* Warszawa, 2011.

2014 Friszke, Andrzej: *Rewolucja Solidarności 1980–1981.* Kraków, 2014.

Garton Ash

1990 Garton Ash, Timothy: *A lengyel forradalom. A Szolidaritás.* Bp., 1990.

Haraszti

1999 Haraszti Miklós: A kiegyezés két taktikája. Út a négy igenhez. In: *Beszélő*, 3. folyam, 4. (1999) 10. sz. 55–70.

Junes

2015 Junes, Tom: *Student Politics in Communist Poland: Generations of Consent and Dissent.* Lanham, 2015.

Kamiński

2005 Kamiński, Łukasz: Stosunek robotników do władzy 1944–1989 i jego ewolucja. In: *Dla władzy, obok władzy, przeciw władzy. Postawy robotników wielkich ośrodków przemysłowych w PRL.* Red.: Neja, Jarosław. Warszawa, 2005. 12–16.

Kaminski–Blažek–Majewski

2009 Kaminski, Lukasz – Blažek, Petr – Majewski, Grzegorz: *Ponad granicami. Historia Solidarności Polsko-Czechosłowackiej.* Wrocław, 2009.

Kende

2003 Kende Péter: Mi történt a magyar társadalommal 1956 után? In: *Magyarország a jelenkorban.* Szerk.: Standeisky Éva – Rainer M. János. Bp., 2003. 9–17. (1956-os Intézet, Évkönyv, XI.)

Kis

1982 Kis János: Gondolatok a közeljövőről. In: *Beszélő*, 1982. 3. sz. 7–25.

1989 Kis János: A visszszámolás megkezdődött. In: *Beszélő*, 1989. 27. sz. 5–11.

Kiss

2017 Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem.* Bp., 2017.

2019 Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem.* Bp., 2019.

Kochanowski

2015 Kochanowski, Jerzy: *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek” w Polsce 1944–1989.* Warszawa, 2015.

2017 Kochanowski, Jerzy: *Rewolucja międzypaździernikowa. Polska 1956–1957.* Kraków, 2017.

Lipski

2016 Lipski, Jan Józef: *KOR. Komitet Obrony Robotników, Komitet Samoobrony Społecznej*. Warszawa, 2016.

Mink

2018 *Rendszerváltás*. Szerk.: Mink András. Bp., 2018. (Nemzet és Emlékezet.)

Mitrovits

2009a Mitrovits Miklós: 1968 – a lengyel ellenzéki mozgalom fordulópontja. In: *1968. Kelet-Európa és a világ*. Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás. Bp., 2009. 87–103.

2009b Mitrovits Miklós: Szembenezés a múlttal. Lengyelország története (1956–1989). In: *Múltunk*, 54. (2009) 4. sz. 122–153.

2010 Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika, 1980–1981*. Bp., 2010.

2015 Mitrovits Miklós: A lengyel kollektivizálási kísérlet sikertelensége. Okok és következmények. In: *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Szerk.: Horváth Sándor – Ö. Kovács József. Bp., 2015. 335–347.

Mizsei

1981 Mizsei Kálmán: Az 1980-as lengyel válság gazdasági okai. In: *Medvetánc*, 1. (1981) 2–3. sz. 131–170.

1990 Mizsei Kálmán: *Lengyelország. Válságok, reformpótlékok és reformok*. Bp., 1990.

Olaszek

2015 Olaszek, Jan: *Rewolucja powielaczy. Niezależny ruch wydawniczy w Polsce 1976–1989*. Warszawa, 2015.

Przeperski

2019 Przeperski, Michał: A hadiállapot hosszú árnyéka. 1989-ben miért nem történt vérontás Lengyelországban? In: *Múltunk*, 64. (2019) 3. sz. 97–122.

Révész

1999 Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Bp., 1997.

Ripp

2006 Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Bp., 2006.

Skórzyński

2012 Skórzyński, Jan: *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*. Warszawa, 2012.

Sowiński

2011 Sowiński, Paweł: *Zakazana książka. Uczestnicy drugiego obiegu 1977–1989*. Warszawa, 2011.

Szeredi

2015 Szeredi Pál: A nemzetépítő demokratikus ellenállásról. In: *Hitel*, 28. (2015) 2. sz. 45–52.

2018 Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Pilisszentkereszt, 2018.

Társadalmi szerződés

1987 Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei. In: *Beszélő*, 20. sz. 1987. Különszám. 1–60.

Trencsényi et al.

2018 Trencsényi, Balázs – Kopeček, Michal – Lisjak Gabrijelčič, Luka – Falina, Maria – Baár, Mónika – Janowski, Maciej: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Vol. II. *Negotiating Modernity in “Short Twentieth Century” and Beyond*. Part II. 1968–2018. Oxford, 2018.

Varga

2014 Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek keletről és nyugatról. Mezőgazdasági termelősövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. [Akadémiai doktori értekezés.] Bp., 2014. (http://real-d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf, letöltés: 2019. december 10.)

MIKLÓS MITROVITS

OPPORTUNITIES FOR POLITICAL, CULTURAL AND SOCIAL RESISTANCE

THE POLISH AND HUNGARIAN EXAMPLES

The study outlines the main events of the political changes in Poland and Hungary after 1956 that influenced the possibilities of social resistance. It highlights the differences that existed within the socialist camp between the domestic policies of certain countries and the different paths they followed. As a result, Poland and Hungary developed fundamentally dissimilar political and social environments for resistance. On the other hand, the study sheds light on the relationship between Polish and Hungarian opposition groups, despite the divergent progresses. It also reveals that not only the Hungarian but also the Polish opposition is heterogeneous, ideologically and culturally divided the same way as the Hungarian one. The study is an attempt to write a parallel and entangled history of socialist countries.